

***«Тут творилися неймовірні
страхінтя»***

Департамент культури і туризму
Полтавської обласної державної
адміністрації
Полтавська обласна бібліотека
для юнацтва імені Олеся Гончара

«Тут творилися неймовірні страхіння»

(29-30 вересня – 80 р. від початку масових розстрілів мирного населення
нацистами в Бабиному Яру)

Бібліографічний нарис

Полтава-2021

УДК 94(477)
Ту81

Упорядник : Надія Карпінська

«Тут творилися неймовірні страхіття» (29-30 вересня – 80 р. від початку масових розстрілів мирного населення нацистами в Бабиному Яру) : бібліографічний нарис / упоряд. Н. Л. Карпінська ; Полтавська обласна бібліотека для юнацтва ім. О. Гончара. – Полтава, 2021. – 24 с.

Хтось сказав, що «Пам'ять – сіра зона між політикою і психологією». Дуже б не хотілося, щоб українська пам'ять про Голокост була такою «сірою зоною». Їх і так забагато і в українському минулому, і в сьогоденні. Тож мета бібліографічного нарису – допомогти молодим українцям сприйняти українську пам'ять про жертв Бабиного Яру, а відтак і про Голокост, яка і по сьогодні залишається деформованою.

У бібліографічному посібнику використані фрагменти спогадів тих, хто вижив в цій жахливій трагедії.

Бібліографічний нарис стане у нагоді всім, кому небайдуже питання пам'яті – справжнім патріотам України і щирим вболівальникам за її долю.

Біль без терміну давності

*До пограбованого дому
Вернувшись гостем мовчазним,
Вклоняюсь болеві людському
І всім могилам дорогим.*

Максим Рильський

Стародавній Київ багато чим вражає своїх гостей. І однією з його «візитівкою» є високі пагорби (кручі) і численні яри на правому березі сивого Дніпра.

У місті багато ярів: Протасів і Реп'яхів, Вознесенський і Кмитів, Хрещатий і Кучмин, Мокрий і Обсерваторний, Кожем'яцький і Дегтярський...

Але найбільш відомим з них є Бабин Яр – місце, яке пов'язане з численними жертвами під час Другої світової війни.

Навколо крутих глинистих схилів Бабиного Яру тривалий час були пустища та дикі чагарники. До Великої Вітчизняної війни це була малонаселена північна околиця Києва, на території якої військові проводили свої навчання. На початку 1940-х років було прийнято рішення про влаштування тут лижної бази, яку побудувати так і не судилося...

Фашисти зайняли Київ 19 вересня 1941 року. А вже 27 вересня вони запустили конвеєр смерті: розстріляли 752 душевнохворих – пацієнтів психіатричної лікарні ім. Івана Павлова, розташованої поруч Бабиного Яру.

До війни в Києві проживали близько 50 тисяч євреїв. З початком військових дій на території СРСР багато втекли на схід, вглиб країни, інші – пішли на фронт, а більшу частину тих, хто залишився в місті, розстріляли. Полювання на євреїв почалося відразу, як тільки німці взяли Київ: євреїв виловлювали на вулицях, у дворах і били. А наприкінці вересня по всьому місту були розклеєні оголошення наступного змісту: *«Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до 8 год. ранку на вул. Мельника-Доктерівській (коло кладовища). Всі повинні зібрати з собою документи, гроші, білизну та інше. Хто не підпорядкується цьому розпорядженню, буде розстріляний. Хто займе жидівське мешкання або розграбує предмети з тих мешкань, буде розстріляний»*. Цей текст також було надруковано російською та німецькою мовами.

Люди не знали, що кати «евакуують» їх на той світ. Тому охоче виконували отримане розпорядження. Сподіваючись, що їх відправлять у глибокий тил – подалі од війни. Та коли вони почали прибувати на північну околицю Києва, їх збирали в групи і вели до урочища, не забувши відібрати їхній крам.

Нескінченна процесія простяглася вздовж вулиці Мельникова. На роздоріжжі з нинішньою вулицею Дорогожицькою, майже біля воріт єврейського кладовища, було розміщено оповиті колючим дротом протитанкові «їжаки».

Тих, хто потрапляв за дріт, назад уже не випускали. Далі починалося справжнє пекло. У людей забирали документи й речі, після чого їх роздягали й вели до яру, вишикували смертоносним свинцем.

Бабин Яр був обраний німецьким командуванням через наявність там ровів і ярів. Це полегшувало завдання катам: їм не довелося рити глибокі могили для тисяч трупів. Крім того, місце було досить віддалене від центру міста: там легко було сховатися від допитливих, та й пострілів було не чути.

Це був не просто розстріл. Це був конвеєр. Людей, які кричали від жаху, вбивали пострілами в потилицю упродовж декількох годин поспіль. Тільки за перший день було розстріляно понад 20 тисяч людей. Одна група німців відповідала безпосередньо за розстріл, інша – складала трупи, третя – сортувала цінні речі, четверта – стерегла тих, хто чекав своєї "черги"...

Після розправи з черговою «партією» знаходили і добивали поранених. Потім все повторювалося знов. На вбитих падали нові й нові жертви, поступово заповнюючи, здавалося б, бездонний яр. Аби заглушити крики приречених, голосно грала музика, а над яром безперервно кружляв літак.

Дуже швидко мешканці Києва зрозуміли справжні масштаби трагедії. Про події, що відбуваються в Бабиному Яру почали говорити не тільки пошепки, а й вголос.

6 листопада 1941 року спадкоємний православний священник, у роді його священники не переводилися 300(!) років, архімандрит Олександр (Вишняков) виступив перед киянами зі словами: *«Фашистські розбійники напали на нашу Батьківщину... Церква Христова благословляє всіх православних на захист священних границь»*.

Одразу після цього його схопили й направили до Бабиного Яру. Тут православного священника відокремили від приведених на розстріл євреїв, комуністів, підпільників і партизанів. Його роздягнули, прикрутили колючим дротом до хреста й підпалили. Після цього палаючий хрест з людиною штовхнули в яр...

За два дні, 29 і 30 вересня 1941 року, на околиці Києва розстріляли 33771 людину (і ця кількість розстріляних не включає малолітніх дітей до трьох років, яких теж убивали протягом цих двох днів, але не рахували).

Одночасно з «вирішенням єврейського питання» в Києві так само вчинили і з циганами (ромами), знищивши тільки в перші дні масових розстрілів п'ять циганських таборів.

Зрештою в яру знищували в'язнів розташованого неподалік Сирецького концтабору, заручників, засуджених до смерті підпільників та українських патріотів.

Загалом за період окупації за різними оцінками тут було знищено від 70 до 200 тисяч жертв окупантів (найчастіше в різних документах значиться 100 тисяч).

...Коли наприкінці літа 1943 року стало зрозумілим, що невдовзі окупанти будуть вимушені залишити Київ, вони вирішили прибрати сліди своїх звірств і руками військовополонених з Сирецького концтабору провели

акцію зі спаленням тіл убитих.

Під пильним наглядом нацистів і місцевих поліцаїв в'язні розкопували схили яру, витягали тіла і складали їх на спеціальних помостах з металевих рейок і кам'яних плит, принесених із сусіднього єврейського кладовища. Потім ці моторошні штабелі обливали бензином і спалювали.

Проте гітлерівцям не вдалося повністю позбутися слідів своїх злочинів. Небагатьом приреченим на смерть (з Бабиного Яру врятувалося лише 29 людей) таки пощастило вирватися з яру. Серед врятованих була й тридцятирічна актриса лялькового театру Діана Миронівна Пронічева. Вона на власні очі бачила майже всі подробиці вбивства.

Ось уривок з її свідчення: *«Перед очима моїми людей роздягали, били, вони істерично сміялися, мабуть, божеволіли, ставали за кілька хвилин сивими. Немовлят виривали в матерів і кидали вгору через якусь піщану стіну, усіх голих шикували по дві-три людини та вели на якесь узвишшя до піщаної стіни, у якій були прорізи. Туди люди входили й не поверталися».*

Відомості про події, що сталися в Бабиному Яру, як незаперечні факти звірячого поводження гітлерівців на окупованих територіях, фігурували під час Нюрнберзького процесу над гітлерівськими злочинцями.

Проте в повоєнні роки, згадувати про цю трагедію було важко. Аби позбутися спогадів, вирішили закачати туди рідку глину з цегельного виробництва, що було влаштовано неподалік, а на його місці влаштувати парк.

Але в березні 1961 року дамба, що стримувала цю глину, не витримала, і грязьова лавина в сотні тисяч кубометрів, заввишки до 14 метрів, бурхливим потоком пішла на Куренівку. Ніби сама природа повстала проти байдужості людей до трагічної долі Бабиного Яру.

В наш час попри всі старання кремлівських пропагандистів, є багато доказів того, що саме українці в роки війни врятували чимало євреїв. Про це йшлося на одній з міжнародних конференцій, присвячених цій проблемі. На ній зазначалося, що саме завдяки нашим співвітчизникам було врятовано тисячі представників цього народу. При цьому вони ризикували власним життям. Через нацистську расову політику та особливе ставлення до слов'ян, якщо українець рятував єврея, то знищували цього українця і всю його родину разом із дітьми. Україна посідає четверте місце в світі за кількістю праведників народів світу, хоч наші дослідження почалися лише 1991 року, а Голандія, Польща, Франція, які нас випереджають у цьому сенсі, почали займатися ними відразу після війни. У нас справді вдсятеро більше людей рятувало євреїв, аніж маємо на сьогодні праведників народів світу.

Багато років у Бабиному Яру не було жодного пам'ятного знака, який би нагадував про події 1931-1945 років. Лише 1966-го року, після резонансного мітингу громадськості, присвяченого 25-річчю розстрілу євреїв та військовослужбовців у Бабиному Яру, у верхів'ї яру було зведено тимчасову стелу.

У тому мітингу брав участь і відомий радянський письменник Віктор

Некрасов, якому належать слова: «Так, у Бабиному Яру були розстріляні не тільки євреї, але тільки євреї були розстріляні тут лише за те, що вони були євреями». Того самого року світ побачила і значно скорочена версія роману-документа Анатолія Кузнецова «Бабин Яр». Надрукували його за кордоном. Тому про трагедію Бабиного Яру змушені були заговорити на найвищому державному рівні, а в 1976-му нарешті відкрили пам'ятник.

Бабин Яр уцілів, чи то пак вижив. Нині на його території парк і півтора десятка пам'ятників. Єдиного меморіального комплексу й досі немає, хоча в 2010 році історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» і було надано статус Національного. Це свідчить не стільки про одвічний брак коштів, як про те, що тему Голокосту в Україні ще й досі не проговорено належним чином на рівні суспільства. Так, як це було, скажімо, в Польщі, Прибалтиці чи будь-якій іншій європейській країні. Дається взнаки тривале радянське минуле з його післявоєнним антисемітизмом на державному рівні, байдужістю, страхом і нетерпимістю.

У композиції пам'ятника немає навіть і натяку на національність жертв. На честь 50-річчя розстрілів у Бабиному Яру біля основи цього монументу до напису українською мовою було додано плити з написами російської та ідиш.

Водночас над уцілилим у первинному вигляді відгалуженням яру звели пам'ятник «Менора» у вигляді єврейського символу – семисвічника. Барельєф на менорі зображує біблійну сцену – жертвопринесення Авраама. А поруч на двох каменях українською та ідиш викарбовано слова з Біблії: «Голос крові брата твого волає до Мене із землі».

На початку третього тисячоліття, до 60-х роковин трагедії в парку, свого часу влаштованому над замитим яром, було поставлено пам'ятник «Дітям, розстріляним у Бабиному Яру». Невелика, але зворушлива бронзова композиція зображає кілька ляльок, що назавжди втратили своїх маленьких господарів. Жертвами Яру стали насамперед єврейські діти, і про це нагадує капелюшок-хлопчика, яка ледь тримається на зламаній шиї.

Також є пам'ятні знаки, що нагадують про розстріляних пацієнтів психіатричної лікарні ім. Івана Павлова, про розстріляного православного священника архімандрита Олександра (Вишнякова) (1890-1941), про закатовану гестапівцями київську підпільницю Тетяну Маркус, та інших жертв нацизму, серед яких згадано ім'я і талановитої поетеси Олени Теліги

(1906-1942), про поневіряння вивезених до Німеччини трьох мільйонів «остарбайтерів», про Куренівську трагедію 1961 року...

Згадуючи тих, хто загинув страшною мученицькою смертю 80 років тому в Бабиному Яру, варто навести слова Василя Гроссмана з його нарису «Україна без євреїв», написаного восени 1943-го: *«Це не смерть на війні зі зброєю в руках... Це вбивство народу, вбивство домівки, сім'ї, віри... Це вбивство душі й тіла народу, вбивство великого трудового досвіду... Це вбивство народної моралі, традицій, веселих народних переказів, що переходили від дідів до внуків. Це вбивство спогадів і сумних пісень, народної поезії про веселе й гірке життя. Це руйнування домашніх гнізд і кладовищ. Це знищення народу, котрий століттями жив по сусідству з українським народом, разом із ним трудився, ділячи радість і горе на одній і тій самій землі...»*

Меморіальна пам'ять, пов'язана з Голокостом, в усіх європейських країнах є прерогативою держави. Визнавши на офіційному рівні причетність своєї нації до Голокосту, держава бере на себе відповідальність і опікується місцями масових убивств цивільного єврейського населення, зокрема такими, як колишні концтабори, гетто чи місця масових розстрілів. Пам'ять про Голокост у будь-якій із європейських країн є частиною національної пам'яті. Вона не є «чужою», суто «єврейською». Вона є спільною. Саме такою, про яку казав Іван Дзюба в промові на пам'ятному мітингу 29 вересня 1966 року: *«Бабин Яр – це трагедія всього людства, але сталася вона на українській землі. І тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр – це наша спільна трагедія, трагедія перш за все єврейського і українського народів».*

Знання історії важливо не лише для державних мужів, а й для кожного, бо вони допомагають зрозуміти, хто ми є на цьому світі, де ми стоїмо серед інших людей у цьому світі. Історія війни на сьогоднішній момент в усьому світі залишається болючою темою, не до кінця опрацьованою, не до кінця переосмисленою. А для України — тим більше, територія якої формувалась у процесі цієї війни. На жаль, ця історія в більшості не героїчна, а дуже трагічна.

Чому не можна мовчати? Тому що земля Бабиного Яру щедро полита і українською кров'ю! Це – сакральне місце пам'яті для кожного українського патріота. Це місце, де серед десятків тисяч українських жертв знайшли останній спочинок Олена Теліга та багато сотень її соратників, які були знищені нацистами і віддали своє життя за Україну. Тож сьогодні наш обов'язок — захистити їх пам'ять від російського чобота, на чию б ногу його не вдягли.

Поки існує Київ, існуватиме і пам'ять його мешканців про трагедію Бабиного Яру, яка ніде й ніколи не повинна повторитися.

Свідчення очевидців

«Німецькі війська ввійшли в Київ 19 серпня 1941 року. І того ж дня на Бессарабці вони почали грабувати магазини, а головне — затримували євреїв, жорстоко били й відвозили кудись на вантажівках. Я бачила, як на вулиці Леніна німці важкими предметами били по ногах чоловіків-євреїв, змушуючи їх танцювати, а потім їх же, жорстоко побитих, примушували завантажувати на машини важкі ящики. Люди падали від непосильних тягарів, а німці знову й знову били їх спеціальними гумовими кийками.

Життя в Києві ставало все нестерпнішим, у місцях масового скупчення людей — біля водозабірних колонок, приміром, німці знову й знову показово били євреїв. Також німці вдиралися в єврейські помешкання, виганяючи мешканців, кудись вивозили їх, і люди ці вже не поверталися додому», — згадувала киянка Євгенія Литощенко.

«Багато хто з жителів Києва, особливо ті, що жили на Подолі, бачили, як уже на другий-третій день після німецького вторгнення по Дніпру пливли роздуті трупи старих і дітей, жінок. У п'ятницю, 26-го, та суботу, 27 вересня, євреї, які пішли до синагоги, зникли. Мої сусіди — старі Шнейдер, Розенблат зі своїми дружинами — з синагоги додому не повернулися. Пізніше я бачила їхні трупи в Дніпрі. У подальшому німецькі автоматники оточували синагоги й виводили звідти всіх, хто прийшов помолитися. У результаті в тих місцях Києва, що виходили до Дніпра, течія прибивала до берега і прочан, і різні молитовні предмети. Безчинства гестапівців, яким, здавалося, не буде кінця, не припинялися й уночі. Страх, відчай, безвихідь охопили всіх київських євреїв», — зі спогадів мешканки Вікторії Циби.

«На світанку 29 вересня київські євреї з різних кінців міста повільно рухалися по вулицях у бік єврейського кладовища, що на Лук'янівці. Підтримуючи одне одного, йшли старі — чоловіки й жінки, матері несли малюків на руках або ж везли їх у візках, старші діти пленталися поруч із батьками. Люди йшли з ящиками, згортками, валізами, адже всі вони вірили, що їх вивозять зі столиці до провінційних міст. Молодь із собою нічого не брала, а літні люди — наївні та довірливі — намагалися взяти з дому якомога більше, адже надворі вже досить холодна осінь.

Це було тяжке видовище: старих жінок, знесилених і блідих, вели під руки внуки, паралізованих і хворих несли на ношах, ковдрах і навіть на простирадлах», — розповідала Тамара Михасьова.

«Людські натовпи безперервним потоком ішли вулицею Мельникова, а на тротуарах стояли німецькі патрулі. Впритул наблизившись до тих, що стояли попереду, натовпи суцільними потоками наближалися з різних боків, і тривало це з раннього ранку й до самої ночі. Повільно рухалися бруківкою, і важко, навіть неможливо, було перейти з одного боку вулиці на інший, а за

перехід на прилеглу вулицю — розстріл на місці. Ця скорботна хода тривала три дні й три ночі. Люди йшли і йшли, зрідка зупинялися, без зайвих слів обнімалися, прощалися, молилися, бо розуміли все. На вулиці смерті — Мельникова (німці писали «Мельника») — наче потоки в річку, вливалися натовпи з Павлівської, Дмитрівської, Володарського, Некрасівської, а далі, вже в кінці Мельникова, — коротка пустеля, де на людей чекали голі пагорби, круті глибокі провалля — Бабин Яр...», — Катерина Соколюк, свідок тих трагічних подій, не могла їх забути повік.

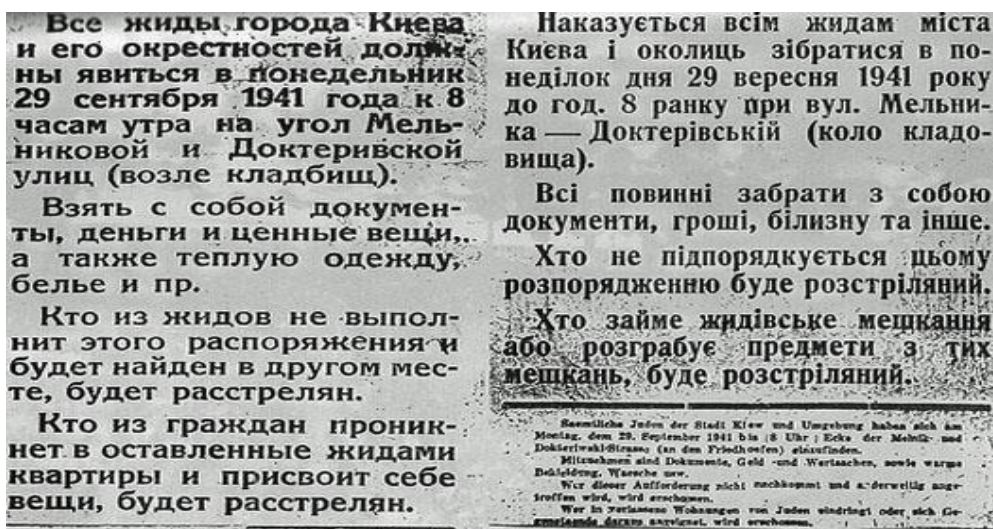
«Німці змушували людей роздягатися догола — усіх без винятку — і дівчат, і жінок, і дітей, і старих, їхній одяг збирали до купи, ретельно складали. У голих людей — здебільшого жінок, зривали з пальців перстні, обручки і будь-які інші прикраси. Потім приречених групами по 30-40 осіб ставили на край бездонного провалля й розстрілювали. Тіла падали в урвище. Маленьких дітей зіштовхували в яр живими, а дорослі, наближаючись до місця страти, втрачали розум. Аби заглушити істеричні зойки жертв, фашисти вмикали гучномовці з танцювальною музикою, пританцювуючи під звуки цієї музики», — із болем пригадувала жахливі картини Діна Пронічева.

*Нас не зломить навек, бо ми не поодиночі,
А попліч йдемо ми крізь темряву негод
Не умираєть, а живе, євреї, українці!
Нехай живе народ.*

Максим Рильський

Немає спокою українському серцю...

Леонід Кравчук, перший президент незалежної України, голова Верховної Ради України в 1991 році: «Москва завжди контролювала будь-які кроки України. От і того пам'ятного дня, 29 вересня 1991 року, коли ми вперше вирішили на державному рівні провести заходи з нагоди 50-річчя трагедії під назвою «Бабин Яр», до Києва несподівано прилетів головний ідеолог країни Олександр Яковлев.

Такими оголошеннями на початку німецької окупації були обклеєні всі паркани, стовпи, зупинки столиці України.

«Ну, як відзначатимете роковини?» — запитує мене.

«Сьогодні говоритиму правду», — відповідаю я.

Навіть не знаючи, що саме говоритиму я, Яковлев висловив невдоволення, бо хотів, щоб ці роковини відзначалися на рівні громадських організацій, переважно єврейських.

Приїхали ми до Бабиного Яру. Відкриваючи скорботні заходи, я сказав: «Перед усім світом заявляємо про неприйнятність ідеологічних догматів попередніх радянських режимів, які ставили собі за мету приховати історичну правду про трагедію Бабиного Яру і грубо порушували право людини знати цю правду. А приховували те, що найбільшу кількість розстріляних тут становили саме євреї, причому не військові, а мирне цивільне населення, включаючи й дітей. Без сумніву, це був геноцид, і провина за нього лежить не лише на фашистах, а й на тих сталінських «стратеггах», які не змогли своєчасно зупинити вбивць.

Канцлер Німеччини Віллі Брандт їздив по колишніх концтаборах Європи, випрошуючи прощення в єврейського народу. Сьогоднішні скорботні урочистості — це зручна нагода для керівників Радянського Союзу також просити пробачення, адже так багато беззаконня і зла стосовно євреїв вчиняли й сталінсько-беріївські вбивці вже, до речі, після війни. Миру і щастя тобі, багатостраждальний єврейський народе! Шалом...»

Наш московський гість Олександр Яковлев не лише відмовився виступати, роздратування в нього викликала й моя промова, і виступи тих, хто підходив до мікрофона після мене».

Сергій Комісаренко, академік Національної академії наук України, еквіцепрем'єр-міністр України з гуманітарних питань: «Переді мною велика купа книжок із моєї особистої бібліотеки, присвячених трагедії Бабиного Яру та Голокосту. Я гортаю їхні сторінки і бачу моторошні світлини страшної трагедії: неможливо навіть уявити, які почуття були в людей, що очікували смерті своєї або ж своїх дітей і близьких.

Наймолодшій жертві трагедії було лише три дні, дитина народилася 26 вересня, а вже 29-го розділила трагічну долю своїх батьків, а найстаршій жертві було 103 роки — це київський лікар Залман Мойсейович Вайсман... Німці так багато знищили тут євреїв, що доктор Іцхак Арад з Єрусалимського комплексу Яд Вашем, спираючись на документальні джерела, нарахував 200 тисяч і... збився з підрахунку. Цифра нечувано велика, але на тлі цифри 6 (!) мільйонів (саме стільки німці знищили євреїв у Європі в цілому) кількості тисяч комусь здадуться «помірними».

Та навіть в атмосфері тотального знищення мирного єврейського населення в Україні й у Києві, зокрема, перебували люди, які, ризикуючи власним життям і життям своїх близьких, демонстрували вражаючі акти героїзму, рятуючи євреїв. У нас, в Україні, цим людям присвоювали звання «Праведник народів світу», і чим далі ми від страшної дати — 29 вересня 1941 року, тим більше знаходимо відважних українців та українок, які, геть відкинувши погрози окупантів, простягали євреям рятівну руку допомоги.

Пам'ять про Бабин Яр, про Голокост потрібна, аби наші діти, онуки та наступні покоління не були ані жертвами, ані катами, ані байдужими спостерігачами трагедій, подібних до Бабиного Яру. Звичайно, час може загоїти рани, але він безсилий загасити нашу пам'ять».

Іван Дзюба, академік Національної академії наук України, Герой України: «Темні людиноненавистницькі сили для своїх моторошних злочинів чомусь обирають благословенні місця природи. Так, чудова околиця Києва — Бабин Яр — стала місцем, куди більшовицька влада потай скидала жертв Голодомору 1933 року. А через вісім років фашистські загарбники обрали Бабин Яр місцем застрашливої демонстрації своїх методів «остаточного вирішення єврейського питання», тобто винищення євреїв як нації, а водночас і розправи з усіма непокірними різних національностей, не в останню чергу — українцями, серед яких і наша видатна поетеса Олена Теліга.

Минають роки, але пам'ять сотень тисяч невинних жертв волала й волає до совісті людства, образ-символ Бабиного Яру діє як невсипуща пересторога всім нам перед багатолікими силами людиноненавистництва та деспотизму. Але в Радянському Союзі для цього мало що було зроблено, бо Сталін уже подумував про свій варіант «остаточного вирішення», а в добу Хрущова-Брежнєва потроху набирав сили повзучий напівофіційний антисемітизм. Тому правду про Бабин Яр мусила сказати опозиційна режимові інтелігенція — як українська, так і радянська: на весь світ пролунав хвилюючий акт пошанування пам'яті жертв Бабиного Яру, і як наслідок — стихійний багатотисячний мітинг на місцях розстрілу в 25-ту річницю трагедії — 29 вересня 1966 року. Важко передати словами те, що тоді діялося й пережилося: навколишні пагорби були наповнені безмежно схвильованими людьми, і над усім линув дух безмежної скорботи і великої тривоги. Люди хотіли правду про трагедію, хотіли віри в те, що такого більше не буде.

Кат і жертва.

Фото з сайта [wikimedia.org](https://commons.wikimedia.org/).

На згаданому мітингу особливо було підкреслено те, що українці та євреї повинні подати світові приклад порозуміння та взаємопідтримки. І такий приклад дали українські та єврейські дисиденти-«шістдесятники», які разом протистояли деспотизмові, разом страждали в брежнєвських таборах, але зберегли вірність нашій дружбі.

Волею історії наші долі — долі українського та єврейського народів — взаємно пов'язані, і вони повинні показати людству приклад поваги одне до одного, а якщо треба, то й допомогти одне одному. Це й буде наш спільний добрий внесок у світову історію.

Ось чому пам'ять про Бабин Яр — більше, ніж пам'ять, вона — грізна засторога від нових катастроф, що їх обіцяють маніяки расової, релігійної, ідеологічної, національної чи будь-якої іншої вищості. І ця Пам'ять має об'єднувати (і об'єднує) людей доброї волі різної національності, різного соціального стану, різних релігій з усього світу».

Віктор Некрасов, письменник, лауреат Державної премії СРСР:

«На околиці Києва, на Лук'янівці, за старим єврейським кладовищем є величезне урвище, назва якого стає відомою усьому світу. Це Бабин Яр. Вісімнадцять років тому саме тут, у цьому яру, стався найстрашніший злочин за всю історію людства — 29 вересня 1941 року сюди були зігнані гітлерівцями десятки тисяч ні в чому не повинних мирних жителів, яких було безжально розстріляно...

На тлі цього вселенського лиха справжнім страхіттям виглядають «далекосяжні плани» чиновників і Київського міськвиконкому, про які не соромлячись мене поінформували в Головному архітектурно-планувальному управлінні столиці: Бабин Яр передбачається залити, а далі засипати, зрівняти з поверхнею й на цьому місці висадити сад, навіть і стадіон з іграми (не лише спортивними), принести в це трагічне місце веселощі й розваги.

Чи можливо таке? Яким блюзнірством виглядають плани на місці найбільшої трагедії розважатися й грати у футбол...

Прошу Вас не допустити цього». (З особистого звернення до Першого секретаря ЦК Компартії України Миколи Підгорного).

Петро Григоренко, генерал, правозахисник: «Упродовж Другої світової війни євреїв фізично знищував Гітлер, а після війни їх знищував Сталін. Щоправда, морально. Чого вартий хоча б такий факт: за термінологією Кремля, в Бабиному Яру загинули не євреї, а «мирні радянські громадяни», і ці слова були вибиті на камені, бо на слові «єврей» за радянських часів лежало залізне табу.

А коли стало відомо, що в яру загинули ще й українські націоналісти, військовополонені, тобто «зрадники», а також і роми, то Бабин Яр сприймався Москвою як величезне звалище людей другого сорту. Та правди ніде діти: нацисти знищували в Бабиному Яру передусім євреїв, а комуністи знищували навіть пам'ять про це, а далі всі інші сліди існування єврейського народу на українській землі.

Та влада прорахувалася: група українських інтелігентів — ті, хто склали ядро українського «шістдесятництва» — разом із небайдужими єврейськими активістами стали на захист честі та гідності величезної єврейської могили на ім'я «Бабин Яр» — після довгих 25 років тотального офіційного замовчування. І це найкращим чином сприяло тому, що в українських євреїв виникла неприязнь до влади у відповідь, і вони почали масово і без жалю полишати «батьківщину Великого Жовтня». Що з цього вийшло, знає кожен». (Зі статті в тюремному часописі-самовидаві «хроніка поточних подій»).

Борис Цекало, полковник, голова Військово-наукового товариства Київського військового округу: «Пане канцлер, у військових, правових, громадських колах Києва позитивно оцінили факт підписання вами федерального «Закону №10», який виключає термін давності злочинів, спрямованих проти людяності.

Водночас хочемо наголосити, що світ усе ще не відчуває результатів кримінального переслідування нацистських злочинців у сьогоднішній Німеччині, більше того, німецький кримінальний колекс надає можливість військовим злочинцям уникнути відповідальності за вчинені ними криваві злочини, стосовно багатьох із них діє так зване «вибіркове» переслідування, бо системного, невідворотного переслідування щодо військових злочинців усе ще немає.

Окремо хочу наголосити: за злочини в Києві, де в сумнозвісному Бабиному Яру було розстріляно майже сто тисяч (!) мирних мешканців міста, німецька Феміда відкрила лише 15 кримінальних справ, але засуджено лише дев'ятьох злочинців. На жаль, мають місце й виправдальні вироки, які базуються на тому, що підсудні діяли відповідно до наказів «у рамках військового часу».

Це дало змогу уникнути відповідальності й таким катам із жандармерії і так званих «зондеркоманд», чиї руки густо політі кров'ю мирних киян, які навечно засипані в урвищах Бабиного Яру. Ніхто з киян, ніхто з українців не може змиритися з тим, що на волі перебувають такі вантажки геноциду, як Ганс Кох, Пауль фон Радомські, а також комендант Києва Ебергард, керівники поліції та спецзагонів СС Адольф Янсен, Август Хеффнер, Куно Кальсен, Курт Ганс, Ернст Конзес, Віктор Трілль, й лише найвищі офіцери СС Пауль Блобель та Отто Раш не уникнули заслуженої кари від німецького правосуддя.

Пане канцлер, попіл Клааса, героя німецьких легенд, стукає в серця кожного єврея, кожного українця, кожного, хто живе на нашій одвічній землі. Віримо, що попіл Клааса, який зажадав помститися ворогам, достукається і до вашого небайдужого серця». (Лист канцлеру Федеративної Республіки Німеччини Віллі Брандту в рік тридцятиріччя трагедії Бабиного Яру. 1971 р.).

Юлія Солнцева, кінорежисер, співавтор і дружина Олександра Довженка: «Треба було бачити, що коїлося в Києві, коли одразу після визволення на Хрещатику з'явилася наша знімальна група на зношеному

автомобілі з написом «Кінознімальна». Довкола все горіло, дихало кіптявою, гриміло й вибухало, а вцілілі кияни — бліді та виснажені, у чорних ватянках то тут, то там оточували нашу машину. Своєрідним паролем для нас були слова «Бабин Яр», які стали перепусткою до людських сердець. Зачувши про наші наміри зняти документальний фільм про трагедію в цьому яру, люди зробили все, аби нам допомогти: ніхто нікуди не поспішав, жінки охоче давали свідчення, а літні чоловіки приносили якісь документи, ділилися спогадами, дарували рідкісні світлини.

Олександр Петрович наказав операторам фіксувати на плівці абсолютно все, що стосується Бабиного Яру, кожен свідок, підкреслював він, на вагу золота.

По завершенні зйомок ми на вимогу голови Держкіно СРСР Большакова відправили (з охороною!) відзнятий матеріал у Москву. І там ці безцінні плівки загубилися. Тобто зникли назавжди». (Зі спогадів).

ПОЕТИЧНИМ РЯДКОМ

Дмитро Павличко:

*Ми тут лежимо в піску і на глеї
На всі сторони світу простерті —
Євреї, євреї, євреї —
Діти, матері, немовлята...*

Павло Тичина:

*Народ єврейський! Славний! Не втішай
тебе я хочу. Кожен хай тут слуха:
в цей час, коли синам твоїм вмирать
прийшлося від фашистського обуха, —
я хочу силу, силу оспівать —
безсмертну, вічну силу твого духа!
І ми — під переблиски блискавиць,
під грім тих гроз народів —
тяжкість грузу
з євреїв скинемо. Доволі ниць
лежати їм! Доволі мук і глузу
нащадків Гітлера! Залізна міць
підніметься від нашого одвічного союзу!*

Микола Бажан:

*Руді провалля, глинища зелені,
Завалений зотлілим сміттям рів.
Жахаючись, вривається в легені
Зловіщий вітер ржавих пустирів...
За тополями дальніми кладовищ*

*Горіла страшно їхня плоть і кров.
Могильний вітер з тих ярів повіяв —
Чад смертних вогнищ,
тіл димучих згар.
Дивився Київ, гнівнолиций Київ,
Як в полум'ї метався Бабин Яр.
За племінь цей не може бути покути,
За погар цей нема ще міри мсти.
Будь проклят той, хто звабиться
забути!
Будь проклят той, хто скаже їм —
«прости» !*

Дмитро Павличко:

*Похилений вітром осіннім
Над Бабиним Яром стою.
Отця сивобрового бачу,
І брата, і матір свою.
Це тут вони тяжко вмирили,
Це тут вони зморені сплять.
Та їхні молитви й благання
В деревах десь тут шелестять.
Тут Київ та рід мій козацький,
Тут наша свобода в крові.
Над братнім усопшим народом
Ми молимося мертві й живі.*

Іван Драч:

*22 червня 1966 року о 5 годині вечора
Проїздили ми над Бабиним Яром
Вечірнє сонце гушло в сонній хмарі
Дядьки в куцах лежали й пили пиво
А металеві кобри лампіонів
В гущавині ховали довгі шиї
І затуляв я інстинктивно сина
22 червня 1966 року о 5 годині вечора
Коли ми проїздили над Бабиним Яром...*

Микола Луків:

*Од хмарки тінь упала на долину,
А на долині, схоже на людину,
В німій скорботі дерево стояло
І, як дитину, пташку колисало.
Я повернув од нього на стежину*

*І нахилився, щоб зірвать травину.
Смикнув стебло — і з жаху похолов:
Не сік на зламі, а червона кров.*

Олександр Матійко:

*Ви чуєте, стражденні тисячі
задушених, постріляних нещадно,
як моляться при місячній свічі
нащадки нелюдів. А є у них нащадки?..
«Ми хочемо спокутувати вину,
Хоча ніхто з нас не вбивав, не вішав...»
Хай моляться. Я тихо обмину.
В моєму серці є молитва інша.
Мою молитву повторю за тими,
чий прах отут, — за ними, за святими.*

Олекса Ющенко:

*На безлистих, дрібних куцах
Вранці хустка тріпоче, біліє,
Жмут волосся, коса чорніє...
А чиї ж то кості в ровах?
Мордували, стріляли тут, мучили...
Цвинтар мучеників. Тишина.
Та прислухайтесь — рида хтось, кона,
І здригнеться Лук'янівка наче.
Цвинтар кров'ю невинною плаче...*

Анатолій Камінчук:

*В чорнім полиску хмар
Мовчазний крутосхил
Бабин Яр, Бабин Яр,
Тут сто тисяч могил.
Сходить кров'ю трава,
Сходить ранок у день.
Поіменно назвуть
Треба всіх цих людей.
Білі роси, як сіль
На зеленім зелі.
Бабин Яр — вічний біль,
Пам'ять неба й землі.*

Леонід Первомайський:

*Стань біля мене, стань, мій сину,
Я прикрию долонею твої очі,*

*Щоб ти не побачив своєї смерті,
А тільки кров мою в осіннім сонці,
Ту кров, що й твоєю стала кров'ю
І зараз пролитися має на землю...*

Сава Голованівський:

*На вулиці, що йде повз Бабин Яр,
кладуть асфальт. В повільній круговерті
кипить смола, і роздимають жар
робітники замурзані й уперті.
Та раптом давня вигулькне стіна,
і жадібно читаєш, як на шпальті,
на ній оті трагічні імена,
яких не прочитаєш на асфальті...*

Ясь Стрілецький:

*У Бабинім Яру стою над ровом,
Чи чуєш, батьку, поруч я, прийшов...
І серце стукає, тріпоче слово, —
Йдучи, я збив немало підошов.
А ти мовчиш, як ті в яру, знімілі,
Що впали в сорок першим тут.
О, батьку мій, сестрички милі, —
І впав із рук троянд червоний жмут...
Така ось доля. В серці моїм щема,
Пройшли десятки років з тій війни.
Ми вірили, що всіх убивць зітремо,
Твою загибель як забудь мені?..*

Микола Терен:

*В страшних пожарищах війни
За нашу і вашу свободу
Ви воювали теж, сини
І дочки древнього народу.
Земля оця для нас одна,
Тут жили з прадіда чи діда
В біді чи святі, в скрутний час
Ми йшли до вас, бо ми — сусіди.
О, зоре ясна, наче цвях,
Ти вбила в небо краєвида.
Ми бачим наш Чумацький Шлях,
А ви — свою зорю Давида.*

Бібліографічні посилання

Аккерман Г. Україні варто відкрити музей Бабиного Яру : інтрв'ю з радянською дисиденткою, письменницею, істориком Галею Аккерман ; записав Р. Сущенко / Г. Аккерман // Демократична Україна. – 2016. – 30 верес. – С. 11.

Бурдинський Ю. С. Бабин Яр у спогадах тих, хто вижив / Ю. С. Бурдинський // Історія та правознавство. – 2016. – № 9. – С. 8-16.

Знати і пам'ятати... Бабин Яр в архівних документах // Голос України. – 2016. – 1 жовт. – С. 12 ; День. – 2016. – 29 верес. – С. 4.

Гоженко А. Бабин Яр. Минуле і сьогодення / А. Гоженко // Безпека життєдіяльності. – 2016. – № 12. – С. 39.

Десятерик Д. Від мелодрами до високої трагедії / Д. Десятерик // День. – 2020. – 22-23 трав. – С. 30-31.

Дяченко С. Екскурсія до Бабиного Яру: сумісний захід / С. Дяченко // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2016. – № 17. – С. 20-27.

Зяцьєв С. "Від дитячих криків ставало моторошно..." / С. Зяцьєв // Народна армія. – 2016. – 29 верес. – С. 20.

Зяцьєв С. "Зі своїх помешкань вони виходили ще затемна..." / С. Зяцьєв // День. – 2019. – 27-28 верес. – С. 13.

Зяцьєв С. Трагедія націй / С. Зяцьєв // Військо України. – 2016. – № 9. – С. 50-53.

Зяцьєв С. Тут творилися неймовірні страхіття... / С. Зяцьєв // Демократична Україна. – 2016. – 23 верес. – С. 11.

Зяцьєв С. 1941 рік: трагедія Бабиного Яру / С. Зяцьєв // Народна армія. – 2017. – 28 верес. – С. 21.

Зяцьєв С. Доля єврейського населення Києва була вирішена ще навесні 1941-го... / С. Зяцьєв // Демократична Україна. – 2018. – 28 верес. – С. 11.

Кебуладзе В. Пам'ять про жах / В. Кебуладзе // Український тиждень. – 2020. – № 10. – С. 52-53.

Коваль М. Бабин Яр / М. Коваль // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2003. – Т. 2. – С. 19-20.

Кот С. Бабин Яр: знову «больова точка»? Нам намагаються нав'язати штампи «руського міра» / С. Кот. – День. – 2020. – 5 листоп. – С. 13-14.

Левітас Ф. Пам'яті Бабиного Яру : літературно-музична композиція / Ф. Левітас // Позакласні заходи з історії. – Харків, 2004. – 100-106.

Литвин В. М. Голокост і Бабин Яр: уроки, наукові студії і феномени історичної пам'яті / В. М. Литвин // Голос України. – 2016. – 7 жовт. – С. 4.

Мікульонок І. О. Бабин Яр пам'ятає / І. О. Мікульонок // Країна знань. – 2016. – № 9. – С. 37-41.

Наймолодшій жертві Бабиного Яру було три дні, найстаршій – 103 роки // Народна армія. – 2018. – 27 верес. – С. 22.

Нахманович В. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє? : (роздуми до

70-річчя кийівської масакри 29-30 вересня 1941 р.) / В. Нахманович // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – С. 105-121.

Нікітенко Л. Перед роздачею "Тараса" : (стали відомі лауреати Національної премії імені Тараса Шевченка) / Л. Нікітенко // Україна молода. – 2020. – 28-29 лют. – С. 3.

Самченко В. Бабин Яр: дорога пам'яті до музею / В. Самченко // Україна молода. – 2020. – 29 верес. – С. 10-11.

Сигалов А. Біль без терміну давності / А. Сигалов // Україна молода. – 2019. – 23 жовт. – С. 8-9.

Сірук М. Бабин Яр і питання національної безпеки / М. Сірук // День. – 2017. – 22 серп. – С. 4.

Стецишин О. Бабин Яр – слід НКВС / О. Стецишин // Історія плюс. – 2016. – № 9. – С. 4-5.

Сюндюков І. Геноцид як робота / І. Сюндюков // День. – 2016. – 28 верес. – С. 4.

Ткачук Р. І після дикої розправи ще довго ворушилася земля [Текст] / Р. Ткачук // Військо України. – 2010. – № 9. – С. 33-35.

Трагедія Бабиного Яру вразила глядачів у Каннах // Голос України. – 2021. – 14 лип. – С. 1, 5.

Щупак І. Уроки голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаєння : [до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру] / І. Щупак // Український історичний журнал. – 2016. – № 4. – С. 152-172, № 5. – С. 176-202.

Бабин Яр в літературі

Бабий Яр в – серце : поезія / ред. и сост. И. Левитас. – К. : Головна спец. редакція літератури мовами національних меншин України, 2001. – 256 с.

Бабин Яр : Історія і пам'ять / за ред. В. Гриневича, П.-Р. Магочія. – К. : Дух і Літера, 2016. – 352 с.

Гуменна, Докія. Хрещатий Яр (Київ 1941 - 1943) : роман-хроніка / Д. Гуменна. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 408 с.

Кузнецов А. В. Бабий Яр : [роман-документ] / А. В. Кузнецов. – К. : Саммит-Книга, 2008. – 368 с.

Рубіна Д. Бабин вітер : роман / Д. Рубіна ; [пер. з рос. О. Кожушко]. – [Харків] : Фабула, [2020]. – 304 с.

Катасонова Е. Н. Кому нужна синяя птица ; Бабий век – сорок лет / Е. Н. Катасонова. Вишневыи омут / М. Алексеев. – М. : Гротеск, 1993. – 574 с.

Кузнецов А. В. Бабий Яр : роман-документ / А. В. Кузнецов. – М. : Советский писатель, 1991. – 334.

Ткачук А. Маловідомий вірш Володимира Сосюри "Бабин Яр" / А. Ткачук // Літературна Україна. – 2013. – 10 жовт. – С. 48.

Електронні ресурси

Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» : указ Президента України від 15.12.2020 № 567/2020 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2020. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331/2017#Text> (дата звернення 12.07.2021). – Назва з екрана.

Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру та додаткові заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» : указ Президента України від 15 груд. 2020 р. № 567/2020 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2020. – Режим доступу <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567/2020#Text> (дата звернення 16.08.2021). – Назва з екрана.

Бабин Яр [Електронний ресурс] // Бабин Яр. Національний історико-меморіальний заповідник : [сайт]. Текст. і граф. дані. – Київ, 2017. – Режим доступу: <http://babynyar.gov.ua> (дата звернення 10.08.2021). – Назва з екрана.

Бабин Яр: нові документи. Пишемо історію [Електронний ресурс] // UATV Channel 2018 // YouTube.unbibmk. – Електрон. відеодані. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=QeTSJijjZmw> (дата перегляду 10.08.2021). – Назва з екрана.

Десятерик Д. Від мелодрами до високої трагедії. Тема Бабиного Яру в українському й світовому кіні [Електронний ресурс] / Д. Десятерик // День : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2020. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/vid-melodramy-do-vysokoyi-tragediyi> (дата звернення 15.07.2021). – Назва з екрана.

Гроссман В. Украина без евреев [Электронный ресурс] / В. Гроссман // Еврейский мир Украины : [сайт]. – Текст. и граф. данные. – Киев. 2018-2021. – Режим доступу: <http://ju.org.ua/ru/literature/497.html> (дата обращения: 15.07.2021). – Название с экрана.

Диамант Э. Бабий Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивное племя [Електронный ресурс] / Э. Диамант // Віртуальний музей [сайт]. – Текст. і граф. данні. – Харків, 2020. – Режим доступу: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1600785199> (дата звернення: 15.07.2021). – Назва з екрана.

Доля єврейського населення Києва була вирішена ще навесні 1941-го... [Електронний ресурс] // Демократична Україна : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2018. – Режим доступу: <https://www.dua.com.ua/index.php/all/grani-istoriji/item/4403-dolya-evrejskogo-naselennya-kieva-bula-virishena-shche-navesni-1941-go> (дата звернення 14.07.2021). – Назва з екрана.

Зінченко О. Бабин Яр. Дорога смерті [Електронний ресурс] // Історична правда : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2018. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/09/28/153002/> (дата звернення

10.08.2021). – Назва з екрана.

Кот С. Бабин Яр: чому я не можу мовчати! [Електронний ресурс] / С. Кот // День : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2021. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/tema-dnya-cuspilstvo/babyn-yar-chomu-ya-ne-mozhu-movchaty> (дата звернення 15.07.2021). – Назва з екрана.

Людей протягом дня розстрілювали тисячами... [Електронний ресурс] // Демократична Україна : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2018. – Режим доступу: <https://www.dua.com.ua/index.php/all/grani-istoriji/item/4405-lyudej-protyagom-dnya-rozstrilyuvali-tisyachami> (дата звернення 15.07.2021). – Назва з екрана.

Науковці встановили місце розстрілу 33771 єврея в Києві – Меморіальний комплекс «Бабин Яр» [Електронний ресурс] // Радіо Свобода : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2020. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-babyn-yar/30953234.html> (дата звернення 06.07.2021). – Назва з екрана.

Сигалов А. Біль без терміну давності: українці про Бабин Яр [Електронний ресурс] / А. Сигалов // Україна молода : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2019. – Режим доступу: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3522/196/138926/> (дата звернення: 14.07.2021). – Назва з екрана.

Сьогодні – День пам'яті жертв Бабиного Яру Укрінформ 2015-2021 [Електронний ресурс] // Укрінформ : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2020. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3108272-sogodni-den-pamati-zertv-babinogo-aru.html> (дата звернення 3.08.2021). – Назва з екрана.

У виробництві – нова стрічка Сергія Лозниці «Бабин Яр» [Електронний ресурс] // Державне агентство України з питань кіно : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2019. – Режим доступу: http://dergkino.gov.ua/ua/news/show/2386/u_virobnitstvi_nova_strichka_sergiya_loznitsi_babin_yar.html (дата звернення 10.08.2021). – Назва з екрана.

Уряд і Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» підписали меморандум про співпрацю [Електронний ресурс] // День : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2020. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/news/290920-uryad-i-memorialnyu-centr-golokostu-babyn-yar-pidpysaly-memorandum-pro-spivpracyu> (дата звернення 15.07.2021). – Назва з екрана.

Цалик С. Блог історика: «Бабин Яр» – найвідоміша книга про Київ [Електронний ресурс] / С. Цалик // BBC News | Україна : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2020. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-49355393> 18.08.2019 (дата звернення 16.08.2021). – Назва з екрана.

Яременко В. Хто, коли і як загинув у Бабиному Яру [Електронний ресурс] / В. Яременко // Український інститут національної пам'яті : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2021. – Режим доступу: <https://old.uinp.gov.ua/news/khto-koli-i-yak-zaginu-u-babinomu-yaru-istorichna-dovidka-do-75-kh-rokovin-zlochynu> (дата звернення 25.08.2021). – Назва з екрана.

Для заміток

Для заміток

Бібліографічний посібник

«Тут творилися неймовірні страхіття»

(29-30 вересня – 80 р. від початку масових розстрілів мирного населення нацистами в Бабиному Яру)

Бібліографічний нарис

Відповідальна за випуск

С. Сичова

Упорядник:

Карпінська Надія

Редактор
Комп'ютерний набір
Комп'ютерна верстка

Г. Волкова
Н. Карпінська
О. Якубовський

Підписано до друку 28.09.2021 24 стор. Тираж 3 прим.
Обласна бібліотека для юнацтва імені Олеся Гончара
36039, м. Полтава, вул. Олеся Гончара, 25 а
[http:// libgonchar.org](http://libgonchar.org) E-mail: pobugonchara@ukr.net